

Morfonematikus szerkezet típusok a szölkupban

1. Az alábbiakban a szölkup szavak, szótagok morfonematikai felépítésének statisztikailag jellemezhető típusait szándékozom ismertetni. Kutatásaimból kiderül, hogy milyen szerkezetű a szölkup szótag és szó, és hogy milyen hangkapcsolatok fordulnak elő ebben a nyelvben. Ezek az eredmények a szölkup nyelv olyan általánosabb jellemvonásait mutathatják meg, amelyek talán a rokon nyelvek további összehasonlító kutatásában is hasznosíthatók lesznek.

Munkám célja az volt, hogy ezzel az eljárással a szölkup bizonyos törvényszerűségeit kibontsam, hogy ezúton egy esetleg később elkövetkező és a számojéd, valamint a finnugor nyelvekre kiterjedő összegző munkához, ha szerény keretek közt is, de adatokat szolgáltatassak, még ha ez a vizsgálat csak az egyik, de irodalmi nyelvként kezelt nyelvjárásra terjed is ki.

Munkámban HAJDÚ PÉTER „Chrestomathia Samoiedicá”-ját használtam fel. A szövegben előforduló valamennyi szókészleti elemet feldolgoztam, s mivel az anyag a tazi nyelvjárást képviseli, ezért pontos képet csak erről a dialektusról kapunk. Folyamatos szöveget választottam, ezzel akarván biztosítani, hogy a való nyelvről alkossunk fogalmat. Három szempont szerint vizsgáltam meg a rendelkezésre álló szöveget. Ezek: a szó szerkezete a fonémamegoszlás alapján, a szótag szerkezete és a mássalhangzó-kapcsolatok.

2a) Először is arra a kérdésre kerestem a választ, hogy bármelyik szót is vegyük alapul, milyen rendben épülnek fel ezek a magánhangzókból és a mássalhangzókból. A magánhangzó (V) és a mássalhangzó (C) kombinációs lehetőségeit matematikai úton megkaphatjuk, mindig attól függően, hogy hány fonémát tartalmaz a nyelv. Nyugodtan állíthatjuk azonban, hogy nincs nyelv, amely valamennyi lehetőséggel élne; a nyelv az elvileg rendelkezésre álló hangkombináció lehetőségeket csak igen korlátozott számban használja ki. Vannak olyan V és C kombinációk, melyek virtuálisan megvannak, és vannak, melyek teljességgel lehetetlenek a nyelvben. Az alábbiakban bemutatom a lehetséges variációkat. A bontási elv a szavak fonémaszáma volt, erre utal a sor elején álló szám is. Azonos számú fonémával rendelkező szavaknál is többféle kombináció adódhat. Ezeket az alcsoportokat indexszámmal is jelöltem. Minden szerkezet típusra említék egy-egy példát, végül pedig számokban kifejezve az egyes szerkezet típusok gyakorisága — alcsoportonként és összesítve egyaránt — következik. (ld. I. táblázat).

A folyamatos szöveg eredményezi, hogy nemcsak a tőalakok, hanem a toldalékolt formák is számításba jönnek. A rövid és hosszú mássalhangzókra nem voltam tekintettel, hiszen ez csak kvantitásbeli különbség, ami a hangok

kapcsolódása szempontjából itt irrelevánsnak veendő. (Kivételt képeznek azok az azonos mássalhangzók, melyek morfémahatáron találkoznak, azaz fonetikailag hosszúként realizálódnak.)¹ A magánhangzók mennyiségi megkülönböztetésétől szintén eltekintettem, mivel megítélésük nem is mindig egyértelmű.

A kapott adatok segítségével megállapítható a tazi szölkup szó átlagos hosszúsága fonémákban mérve; ez pedig 5,5. Azaz minden száz szó 550 fonémából épül fel átlagosan. (TARNÓCZY TAMÁS szerint a magyar szavak átlagos hosszúsága — Ady költői nyelve alapján — öt hangzó, illetve két szótag.) További érdekességek mutatkoznak meg az adatok nyomán. A számszerű előfordulást tekintve a leggyakoribbak a négy, három és öt fonémából állók, ám ezeknél a típusoknál kisebb számú variációs lehetőség szerepel. (Relatív mértékkel mérve természetesen a 04 esetében az öt típus elég sok, különösen, ha a 07-nél is csak hét van.) Szabályosan emelkedik a típusok száma egészen a 10—11 elemű szóig, majd hirtelen ismét visszaesik, és a 17 eleműeknél már csak egy van. A nagy variációs lehetőséghez azonban nem járul hasonlóan magas gyakoriság. A 09 eleműekig a gyakorisági érték általában öt fölött van, később ellenben egyre csökken, és állandósulnak az egyszeri előfordulások.

Az öt leggyakoribb szótípus: 04.2, 05.1, 03.2, 05.3, 03.1. Ezek együttesen az összes szónak majdnem a felét teszik ki. Talán nem véletlen az a tény sem, hogy ezek közt éppen olyan szavak vannak, amelyeknek a morfonematikai szerkezete C + V torlódás nélküli variálódásából adódik (ill. egyszerű CC kapcsolat van benne). Különös módon egy (magánhangzó-) fonémából álló szóra példát nem találtam.

2b) A szavak itt megvizsgált szerkezettypusainak meghatározott szótag-típusokból kell felépülniük. A következő probléma tehát az, hogy melyek ezek a szótagtípusok, és milyen elv szerint alkalmazza őket a nyelv.

A vizsgálat során figyelemmel kísértem, hogy valamely szótagtípus az illető szó hányadik szótaghelyén fordul elő. Ezzel a megosztással érdekes eredményre juthatunk. A táblázatban közölt számok mind adatszámok. A függőleges oszlopokban a szótagtípusok találhatóak, a vízszintes sorok pedig azt mutatják, hogy a szóban első, második, stb. szótaghelyen áll-e (ld. 2. táblázat).

A szölkup szótag magját mindig magánhangzó alkotja, és ezt a magot kíséri vagy megelőzi egy — esetleg több — mássalhangzó. A szótagok összességének és a szavak számának ismeretében könnyen kiszámítható a szónak szótagokban mért átlagos hosszúsága, ami jelen esetben 2,45. MENZERATH lényegesnek tartja a nyelveknél a szótagtípusok számát, mint nyelvi jellegzetességet. A szölkupban ez a szám öt. (A magyarban 8, az angolban 16, a németben 19 a szótagtípusok száma.)

A szótagtípusok előfordulási gyakoriságában lényeges különbségek fedezhetők fel. Mindenekelőtt szembeötlő a CV szótagtípus viselkedése. Ez a típus önálló szóként lényegesen ritkábban fordul elő, mint a CVC szótag. Figyelemre méltó, hogy a CV — mely összességében majdnem kétszerese a másik leggyako-

¹ Megesik, hogy két azonos CC közé morfémahatár kerül, és így ezek voltaképpen nem egy hosszú C fonémának, hanem két C kapcsolatának számítanak. Előfordulásuk csekély volta miatt nem tértem ki rájuk; a statisztikai átlagot nem nagyon befolyásolja e szempont mellőzése.

ribb szótagtípusnak, a CVC-nek — önálló szóként csaknem harmadrésze lesz a CVC-nek. Hasonlóképpen feltűnő, hogy csak V-ből (egy magánhangzóból) álló szó nem fordul elő, ugyanakkor két szótagosoknál nem csekély számban (182) mutatható ki az egyetlen V-ből álló szótagtípus. A CVCC típus előfordulása eléggé korlátozott.

Az sem mellékes körülmény, hogy az egyes típusok milyen hajlandóságot mutatnak a szó bizonyos helyén való megjelenésre. A V és a VC szótagok főként első szótagi pozícióban találhatók, míg a CV valamivel gyakrabban fordul elő nem első szótagban. Érdekes kép rajzolódik ki a több szótagú szavak felé haladva. Négy, öt szótagtól felfelé a szavak szerkezete döntő többségében CV és CVC típusból épül fel, és egészen elenyésző számban bukkannak föl a többiek. A CV és a CVC szótagtípus eloszlása egyébként meglehetősen egyenletes; a CV talán szívesebben szerepel 2., 3., 4. szótagként. Az említett helyeken mindig magasabb számban szerepel, mint az első szótagban. ACVC-nél ez nem rajzolódik ki ilyen élesen.

Vízszintes irányú összegezésünk szerint a kétszótagos típus volt a leggyakoribb, több mint kétszerese a következőnek (háromszótagú), mely szintén csaknem kétszerese a négy szótagúaknak. Itt már erőteljesebb törés következik: az ötszótagos típus kb. negyedrésze az előzőnek. A több szótagú rovat összefoglal tiz hatszótagos, három hétszótagos és egy nyolcszótagos szót. Mivel ezek ritkák, célszerű volt összevonni őket egy helyre.

Az előbbiekből önként adódik egy összevetés: milyen arányban állnak egymással a nyílt illetve a zárt szótagok, vagyis a V + CV és a VC + CVC + CVCC típusok. Ezeknek aránya: 1,9 : 1. (TARNÓCZY TAMÁS statisztikája alapján a magyarban ez 1 : 1,45.)

2c) Már a szótagtípusoknál szembeötlik, hogy a hangok bizonyos kapcsolódása elképzelhetetlen, vagy meglehetősen ritka a szölkupban. Elképzelhetetlen például négy egymásután álló C egy szóban, de három C is elég szórványosan jelentkezik. Ez utóbbi hangkapcsolódási típus részletes vizsgálatától ezúttal eltekintek, mert kevés példa áll rendelkezésre, és úgy tűnik, hogy ez a típus nem jellemző a nyelv egészére. A VVV háromelemű kapcsolatra szintén nem találtam példát, sőt a VV-re is csak egy-két bizonytalan esetet. Ebből pedig bármiféle szabályszerűségre következtetni nehéz, ha csak arra nem, hogy a vizsgált nyelv nem szívesen állít egymás mellé két magánhangzót.

A hangok teljes kételemű kapcsolatát nem kívánom kibontani ezen dolgozatban, bár feltett szándékomban a szölkup kételemű kapcsolódások alaposabb feldolgozása. Pillanatnyilag arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a mássalhangzók egymással történő kételemű kapcsolatában milyen szabályszerűségek figyelhetők meg. Anyagomat teljes terjedelmében megvizsgáltam, és a CC kapcsolatokat első illetve második elemük szerint rendszereztem. Eredményeimet a 3. táblázatban mutatom be adatszámokkal és százalékarányban.

Feltűnő, hogy e kapcsolódások mind szóbeliséjében találhatók, kivéve a *qw*-t, ezt azonban — ha a *q* allofonjának tekintjük — kiküszöbölhetjük. Pusztán csak a teljesség kedvéért tartottam érdemesnek felvételét a hangkapcsolatok közé.

A hangkapcsolat első elemeként a nazálisok 55,10%-ban, a likvidák 31,74%-ban, az explozívák 10,34%-ban, a spiránsok 2,82%-ban fordulnak elő. Vagyis a leggyakoribb első elemtípus a nazális. Ez azonban csak a gyakoriság. A nazálisok 16, a likvidák 21, az explozívák 13, a spiránsok 9-féle hang-

kapcsolatban szerepelhetnek első komponensként. Ezek tanúsága szerint tehát nem mindig függ össze a típusok nagy száma és a nagy gyakoriság. (*n*-előtagú 33,21 %, de csak négy típusban !)

Az előtagként meglehetősen alacsony számban képviselt explozívák utótagként az összes lehetőség 75,30 %-ában megtalálhatók. A többi ilyen megoszlást mutat: nazális: 11,19 %, affrikáta: 9,72 %, spiráns: 2,57 %, likvida: 1,22 %. Ebben a pozícióban az explozívák érdekes módon nagy számú — 30 féle — típust mutatnak fel. (A többi: nazális: 17, spiráns: 8, likvida: 5, affrikáta: 3.)

Az első komponensként álló mássalhangzók közül az *r*- kapcsolódik a legtöbb elemhez, számszerint kilenchez. Ugyanakkor ez a hang második elemként egyáltalában nem szerepel. A *t*- mint utótag kilenc típust alkot, előtagként viszont csak négyet. Vannak tehát olyan fonémák, melyek a hangkapcsolatban főleg előtagként (pl. az *r*), mások viszont inkább utótagként lépnek fel (pl. a *t*). Ennek a jelenségnek a mozgató rugóját érdemes lenne feltárni.

Talán egy szót még a háromtagú mássalhangzó kapcsolatokról. Bizonyára nem véletlen, hogy minden egyes esetben a leggyakoribb típusok valamelyikéhez járult egy harmadik elem: *jnt*; *nts*; *mpt*; *rmt*; *jmp*. Érthető módon a kételemű „alap-hangkapcsolat” mindig nazális + explozíva összetételű.

3. Dolgozatom olyan statisztikai eredményeket tartalmaz, amelyek lényegesen nagyobb anyag feldolgozásával bizonyára módosulhatnak. A szőlőkup nyelv fonéma-kapcsolódásainak fő sajátosságait azonban — legalábbis a тази nyelvjárásra vonatkozóan — általában — remélhetőleg — jól szemléltetik.

MÁRK TAMÁS

Irodalom

MENZERATH, P.: Journal of Acoust. Society XXII. (1950).

PETŐFI S. JÁNOS: A nyelvstatisztikai vizsgálatok néhány kérdése. OMKDK, Bp. 1967.

TARNÓCZY TAMÁS: A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján: NyK LIII (1951).

VÉRTES EDIT: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez: NyK LIV, LV.

Морфематические структурные типы в селькупском языке

Статистические исследования указывают на некоторые общие свойства тазовского диалекта селькупского языка. Таким способом мы можем получить информации о структуре слова на основе распределения фонем, о структуре слога и о связи звуков.

Слова тазовского диалекта построены из пяти фонем и это является результатом разновесия типа слов с различным количеством фонем. Изю всех вариантов фреквенция слов типа CVCV и CVCVC самая большая.

Число типов слогов селькупского — пять и средняя длина слогов 2,45. Частота отдельных типов различна, и даже фреквенция односложных слов отличается от фреквенции многосложных. Зная эти типы, можно взвесить, каково соотношение между открытыми и закрытыми слогами.

В двухэлементной связи согласных имеется определенная закономерность. Эта связь в селькупском языке возможно исключительно внутри слова. Первым членом выступают чаще всего назальные, а последним — эксплозивы. В трехчленной связи «основе» назальный + эксплозива примыкает какой-нибудь третий элемент.

Тамаш Марк

1. táblázat

A SZÓ SZERKEZETE A FONÉMA MEGOSZLÁSA ALAPJÁN

02	1.	VC	<i>aj</i>	35	
	2.	CV	<i>na</i>	53	
	3.	VV	<i>aē</i>	1	89
03	1.	VCV	<i>uča</i>	113	
	2.	CVC	<i>čap</i>	155	268
04	1.	VCVC	<i>đtāp</i>	69	
	2.	CVCV	<i>kūlā</i>	283	
	3.	VCCV	<i>orsā</i>	22	
	4.	CVVC	<i>qat</i>	3	
	5.	CVCC	<i>qelm</i>	1	378
05	1.	CVCVC	<i>lakap</i>	220	
	2.	VCVCV	<i>utisā</i>	15	
	3.	CVCCV	<i>pakta</i>	116	
	4.	VCCVC	<i>amnap</i>	19	
	5.	CCVCV	<i>qwāllā</i>	1	371
06	1.	CVCVCV	<i>sūrlā</i>	74	
	2.	VCVCVC	<i>ākōqil</i>	9	
	3.	CVCCVC	<i>kēisat</i>	58	
	4.	VCVCCV	<i>ānantī</i>	24	
	5.	VCCVCV	<i>intīti</i>	21	
	6.	CVCCCV	<i>kūptna</i>	1	187
07	1.	CVCVCVC	<i>kēčogit</i>	55	
	2.	VCVCVCV	<i>imakota</i>	7	
	3.	CVCCVCV	<i>koptatī</i>	46	
	4.	CVCVCCV	<i>mačontī</i>	95	
	5.	VCCVCVC	<i>ēptāqāk</i>	8	
	6.	VCVCCVC	<i>amīrlej</i>	4	
	7.	VCCVCCV	<i>apsītqo</i>	1	216
08	1.	CVCVCVCV	<i>qūrinīti</i>	48	
	2.	CVCCVCVC	<i>čontōqit</i>	31	
	3.	CVCVCCVC	<i>kōtalnīt</i>	8	
	4.	CVCCVCCV	<i>māqtontī</i>	20	
	5.	CVCCCVCCV	<i>sumptāsā</i>	1	
	6.	CVCCVCCV	<i>passejntī</i>	2	
	7.	VCVCVCVC	<i>imakotap</i>	8	
	8.	VCCVCVCV	<i>ūntīnīnīti</i>	3	
	9.	VCVCCVCV	<i>ilīmpāqi</i>	6	
	10.	VCVCVCCV	<i>imīlamtī</i>	3	
	11.	VCCVCCVC	<i>ilmatqān</i>	2	
	12.	VCCVCCCV	<i>omtājntī</i>	1	133
09	1.	CVCVCVCVC	<i>čūlālātīt</i>	5	
	2.	CVCCVCVCV	<i>lankatāla</i>	5	
	3.	CVCVCCVCV	<i>pikīltīlā</i>	34	
	4.	CVCVCVCCV	<i>čipōqintī</i>	16	
	5.	CVCCVCCVC	<i>mātqintīj</i>	3	
	6.	VCVCVCVCV	<i>ūtečīnīti</i>	1	
	7.	VCCVCVCVC	<i>antōqinīj</i>	2	
	8.	VCVCCVCVC	<i>ilīptāqāk</i>	3	
	9.	VCCVCVCCV	<i>antōqintī</i>	6	
	10.	VCCVCCVCV	<i>orqiltītī</i>	5	
	11.	VCVCCVCCV	<i>ammājntītī</i>	1	
	12.	VCVCCVCCV	<i>ammontījjo</i>	1	82
10	1.	CVCVCVCVCV	<i>pačitikunā</i>	4	
	2.	CVCCVCVCVC	<i>paktālātīt</i>	3	
	3.	CVCVCCVCVC	<i>tetalpisak</i>	19	
	4.	CVCVCVCCVC	<i>qulalālčal</i>	2	
	5.	CVCCVCCVCV	<i>sumpāptilā</i>	12	
	6.	CVCVCCVCCV	<i>nārāltājilā</i>	2	
	7.	CVCCVCVCCV	<i>kinčōqintī</i>	4	

2. táblázat

A SZÓTAGTÍPUSOK

		V	VO	CV	OVC	CVCC	Összesen
Egyszótagú szavakban		—	35	53	155	1	244
Kétszótagú szavakban	1. szótag	182	41	507	174	1	905
	2. szótag	—	3	536	366	—	905
Háromszótagú szavakban	1. szótag	52	33	234	101	3	423
	2. szótag	—	—	261	157	5	423
	3. szótag	—	—	301	122	—	423
Négyzótagú szavakban	1. szótag	26	33	131	35	1	226
	2. szótag	—	—	114	106	6	226
	3. szótag	—	—	188	38	—	226
	4. szótag	—	—	173	53	—	226
Ötszótagú szavakban	1. szótag	6	1	25	19	—	51
	2. szótag	—	—	35	16	—	51
	3. szótag	—	—	29	20	2	51
	4. szótag	—	—	42	9	—	51
	5. szótag	—	—	41	10	—	51
Ennél több szótagú szavakban		1	2	55	31	—	89
Összesen		267	148	2725	1412	19	4571

3. táblázat

A KÉTELEMŰ MÁSSALHANGZÓ-KAPCSOLATOK

1. Az első elem szerint

<i>nt</i>	265	<i>mt</i>	71	<i>lt</i>	65	<i>lc</i>	72	<i>rq</i>	24	<i>tq</i>	27	<i>kt</i>	21
<i>nm</i>	2	<i>mp</i>	65	<i>ln</i>	43	<i>lm</i>	3	<i>rs</i>	9	<i>ts</i>	4	<i>ks</i>	1
<i>np</i>	2	<i>mn</i>	15	<i>lp</i>	13	<i>ls</i>	2	<i>rn</i>	7	<i>tp</i>	2	<i>kč</i>	1
<i>nq</i>	1	<i>mč</i>	1	<i>lk</i>	1	<i>lp</i>	2	<i>rm</i>	5	<i>tk</i>	1		
		<i>mč</i>	1	<i>ls</i>	1	<i>ln</i>	1	<i>rp</i>	3				
				<i>lm</i>	1			<i>rl</i>	2				
				<i>lq</i>	1			<i>rk</i>	1				
								<i>rč</i>	1				
								<i>rt</i>	1				
	270	153	125	80	53	34	23						
	(33,21%)	(18,82%)	(15,38%)	(9,84%)	(6,52%)	(4,18%)	(2,83%)						
<i>pt</i>	19	<i>jŋ</i>	10	<i>ŋk</i>	11	<i>nc</i>	6	<i>qt</i>	2	<i>šp</i>	1	<i>sq</i>	1
<i>ps</i>	2	<i>jq</i>	3	<i>ŋt</i>	3			<i>ql</i>	2	<i>št</i>	1		
<i>pl</i>	1	<i>jl</i>	3	<i>ŋl</i>	2			<i>qw</i>	1	<i>šq</i>	1		
		<i>jk</i>	2	<i>ŋn</i>	1								
		<i>jm</i>	1	<i>ŋm</i>	1								
				<i>ŋp</i>	1								
	22	19	19	6	5	3	1						
	(2,71%)	(2,33%)	(2,33%)	(0,74%)	(0,62%)	(0,37%)	(0,12%)						

2. A második elem szerint

<i>nt</i>	265	<i>mp</i>	65	<i>lč</i>	72	<i>ln</i>	43	<i>tq</i>	27	<i>rs</i>	9	<i>ηk</i>	11
<i>lt</i>	65	<i>lp</i>	13	<i>nč</i>	6	<i>mn</i>	15	<i>rq</i>	24	<i>ts</i>	4	<i>jk</i>	2
<i>mt</i>	71	<i>rp</i>	3	<i>kč</i>	1	<i>rn</i>	7	<i>jq</i>	3	<i>ps</i>	2	<i>mk</i>	1
<i>kt</i>	21	<i>tp</i>	2			<i>ln</i>	1	<i>nq</i>	1	<i>ls</i>	2	<i>tk</i>	1
<i>pt</i>	19	<i>lp</i>	2			<i>ηn</i>	1	<i>lq</i>	1	<i>ks</i>	1	<i>lk</i>	1
<i>ηt</i>	3	<i>np</i>	2					<i>sq</i>	1	<i>ls</i>	1	<i>rk</i>	1
<i>qt</i>	2	<i>ηp</i>	1					<i>šq</i>	1				
<i>rt</i>	1	<i>šp</i>	1										
<i>št</i>	1												
	448		89		79		67		58		19		17
	(55,11%)		(10,95%)		(9,72%)		(8,25%)		(7,14%)		(2,33%)		(2,10%)
<i>rm</i>	5	<i>jl</i>	3	<i>jη</i>	10	<i>pč</i>	1	<i>qw</i>	1	<i>rš</i>	1	<i>mñ</i>	1
<i>lm</i>	3	<i>rl</i>	2										
<i>nm</i>	2	<i>ql</i>	2										
<i>jm</i>	1	<i>ηl</i>	2										
<i>lm</i>	1												
<i>ηm</i>	1												
	13		9		10		1		1		1		1
	(1,59%)		(1,10%)		(1,23%)		(0,12%)		(0,12%)		(0,12%)		(0,12%)